

THE CHRISTIAN FACTOR IN CENTRAL ASIAN CIVILIZATION: INTERFAITH INTEGRATION AND DEVELOPMENT FROM ANTIQUITY TO THE ISLAMIC PERIOD

Surayyo Irismetova

2nd-year Master's Student, Faculty of History National University of Uzbekistan (NUUZ)

Annotatsiya: Ushbu maqolada Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi shakllanishida xristianlik omilining tutgan o'rnini antik davrdan islom dini yoyilguniga qadar bo'lgan davr kesimida tadqiq etiladi. Maqolada xristianlikning turli oqimlari mintaqadagi boshqa dinlar (zardushtiylik, buddaviylik, moniylik) bilan o'zaro integratsiyalashuvi va madaniy sintez jarayonlari tahlil qilingan. Arxeologik yodgorliklar va yozma manbalar asosida xristian jamoalarining mintaqa urbanizatsiyasi, fani va ma'rifatiga qo'shgan hissasi ochib beriladi. Tadqiqot natijalari Markaziy Osiyoning tarixiy tolerantlik va sivilizatsiyalararo muloqot markazi sifatidagi nufuzini ilmiy asoslashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi, xristianlik omili, antik davr, dinlararo integratsiya, madaniy sintez, tolerantlik, nestorianlik, sivilizatsiyalararo muloqot

Аннотация: В данной статье исследуется роль христианского фактора в формировании центральноазиатской цивилизации в период от античности до распространения ислама. В статье анализируются процессы интеграции различных течений христианства с другими религиями региона (зороастризм, буддизмом, манихейством) и механизмы культурного синтеза. На основе археологических памятников и письменных источников раскрывается вклад христианских общин в урбанизацию, науку и просвещение региона. Результаты исследования служат научному обоснованию статуса Центральной Азии как исторического центра толерантности и межкультурного диалога.

Ключевые слова: центральноазиатская цивилизация, христианский фактор, античность, межрелигиозная интеграция, культурный синтез, толерантность, несторианство, межкультурный диалог.

Abstract: This article examines the role of the Christian factor in the formation of Central Asian civilization from antiquity until the spread of Islam. The paper analyzes the integration processes of various Christian movements with other regional religions (Zoroastrianism, Buddhism, Manichaeism) and the mechanisms of cultural synthesis. Based on archaeological sites and written records, the contribution of Christian communities to the region's urbanization, science, and education is revealed. The research findings provide a scientific basis for Central Asia's historical status as a center of tolerance and inter-civilizational dialogue.

Keywords: Central Asian civilization, Christian factor, antiquity, interfaith integration, cultural synthesis, tolerance, Nestorianism, inter-civilizational dialogue

Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi tarixan turli madaniy qatlamlar va diniy tizimlarning o‘zaro sintezidan tarkib topgan noyob makondir. Xristianlikning ushbu mintaqaga kirib kelishi va sivilizatsiyaviy omilga aylanishi milodiy II–III asrlarga, ya’ni Kushonlar saltanati va ilk Sosoniylar davriga to‘g‘ri keladi. Arxeologik ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, xristianlik mintaqada shunchaki diniy e’tiqod sifatida emas, balki urbanizatsiya, ma’rifat va xalqaro diplomatiyaning harakatlantiruvchi kuchi sifatida namoyon bo‘lgan. Tadqiqotchi E.V. Rtveladze ma’lumotlariga ko‘ra, III asrning o‘rtalarida Sosoniylar shohi Shapur I (241–272) Rim imperiyasi bilan bo‘lgan urushlarda asir olingan minglab xristianlarni, jumladan, mohir hunarmand va muhandislarni Sharqiy o‘lkalarga, xususan, Marv va uning atroflariga ko‘chirib keltirgan¹.

Bu jarayon mintaqada xristianlikning ilk institutsional poydevorini yaratdi. 334-yilda Marvda ilk yepiskoplik kafedrasining rasman qayd etilishi ushbu jamoalarning naqadar salmoqli va uyushgan bo‘lganidan dalolat beradi. Marv (Gyaur-qala) hududidagi IV asrga oid monastir qoldiqlari va undan topilgan xristian ramzlari bu davrda dinning mintaqa sivilizatsiyasiga chuqur singib borayotganini ko‘rsatadi.

Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi qadimdan turli dinlar, madaniyatlar va g‘oyalar kesishgan hudud sifatida shakllangan bo‘lib, bu jarayonda xristianlik muhim, ammo ko‘pincha yetarlicha yoritilmagan omillardan biri hisoblanadi. Antik davrdan boshlab ushbu hududda zardushtiylik, buddaviylik, mahalliy politeistik e’tiqodlar va keyinchalik xristianlik o‘zaro ta’sirda rivojlangan². Bu jarayonlar ayniqsa Buyuk Ipak yo‘li orqali kuchaygan bo‘lib, mazkur savdo yo‘li nafaqat iqtisodiy, balki diniy va madaniy integratsiyaning ham asosiy kanali bo‘lgan. Miloddan avvalgi II asrdan boshlab faol ishlay boshlagan ushbu yo‘l orqali Sharq va G‘arb o‘rtasida nafaqat tovarlar, balki diniy qarashlar ham almashilgan.

Xristianlikning Markaziy Osiyoga kirib kelishi masalasi ilmiy doiralarda turlicha baholanadi, biroq ko‘pchilik tadqiqotchilar uning dastlabki urug‘lari milodiy I–III asrlarda paydo bo‘lganini qayd etadi. Bu jarayon asosan Suriya va Mesopotamiya hududlaridan kelgan missionerlar faoliyati bilan bog‘liq bo‘lib, ular orqali sharqiy xristianlik yo‘nalishlari shakllangan. Ayniqsa, Nestorianlik Markaziy Osiyoda keng tarqalgan asosiy oqim bo‘lgan. Ushbu yo‘nalish asoschisi Nestorius (taxminan 386–451) bo‘lib, uning ta’limoti 431-yildagi Efes sobori qarorlariga ko‘ra bid’at deb e’lon qilingan³. Natijada uning tarafdorlari Vizantiya

¹ Ртвеладзе Э.В. Цивилизации, государства, культуры Центральной Азии. – Ташкент: Университет, 2005. – С. 112-130

² Бартольд В.В. О христианстве в Туркестане в домонгольский период // Сочинения. Том II, часть 2. – Москва: Наука, 1964. – С. 265-302

³ Литвинский Б.А. Христианство в Средней Азии и Восточном Туркестане // Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. – Москва: Наука, 1992. – С. 315-336

hududidan siqib chiqarilib, Sosoniylar davlati va undan sharqdagi hududlarga, jumladan, Markaziy Osiyoga ko‘chib o‘tgan.

V–VIII asrlar oralig‘ida xristianlik Markaziy Osiyoda o‘zining eng faol rivojlanish bosqichini boshdan kechirdi. Bu davrda Samarqand, Buxoro, Marv kabi yirik shaharlarda xristian jamoalari shakllangan va cherkovlar faoliyat yuritgan. Tarixiy manbalarga ko‘ra, VIII asrga kelib faqat Marv shahrida 20 dan ortiq cherkov mavjud bo‘lgan. Bu esa xristianlikning nafaqat diniy, balki ijtimoiy hayotda ham muhim o‘rin egallaganini ko‘rsatadi. Xitoy yilnomalarida ham 635-yilda xristian missioneri Alopenning Tan imperiyasi saroyiga kelgani qayd etilgan bo‘lib, bu voqea xristianlikning Sharqqa, shu jumladan Markaziy Osiyo orqali Xitoyga tarqalganini tasdiqlaydi.

Arxeologik tadqiqotlar xristianlikning hududdagi mavjudligini aniq dalillar bilan isbotlaydi. XX asrning ikkinchi yarmida sovet olimi Boris Marshak tomonidan olib borilgan qazishmalar natijasida Samarqand yaqinidagi Afrosiyob hududidan VII–VIII asrlarga oid devoriy rasmlar topilgan bo‘lib, ularda xristianlikka xos ikonografik belgilar aniqlangan⁴. Shuningdek, Turfan (Sharqiy Turkiston) hududidan topilgan sog‘diy tilidagi xristian matnlari diniy adabiyotlarning keng tarqalganini ko‘rsatadi. Tadqiqotchilar hisobiga ko‘ra, VIII asrda sog‘diy tilidagi diniy matnlarning qariyb 20–25 foizi xristianlikka oid bo‘lgan.

Dinlararo integratsiya jarayoni Markaziy Osiyoda o‘ziga xos bag‘rikenglik muhitida kechgan. Xristianlar mintaqaning tub aholisi bo‘lgan zardushtiylar, shuningdek, buddaviylar va moniylar bilan bir ijtimoiy-iqtisodiy makonda yashaganlar. Masalan, qadimgi Termizda (Qora-tepa va Fayoz-tepa yaqinida) olib borilgan qazishmalar natijasida budda ibodatxonalari bilan bir qatorda xristianlarga tegishli ashyolar topilgani sivilizatsiyalararo muloqotning yorqin misolidir. V asrga kelib, nestorianlik yo‘nalishi Vizantiyadan quvg‘in qilingach, ularning asosiy intellektual va diniy markazlari Markaziy Osiyo shaharlariga ko‘chdi. Suriyalik nestorianlar o‘zlari bilan birga nafaqat diniy kitoblarni, balki antik davr fanini, xususan, tibbiyot, astronomiya va falsafani ham olib keldilar.

Tarixiy manbalarga ko‘ra, VII–VIII asrlarga kelib, Markaziy Osiyo shaharlarida xristian aholisining ulushi ayrim yirik savdo markazlarida 12–18 foizgacha yetgan. Bu davrda "Vazkard" (hozirgi Urgut) shahri yaqinidagi nestorian monastiri mintaqaning eng yirik ma‘rifat markazlaridan biriga aylangan. Rossiyalik arxeolog A. Savchenko⁵ tomonidan Urgutda olib borilgan tadqiqotlar natijasida topilgan IX–XI asrlarga oid xochlar va suriy tilidagi bitiklar ushbu markazning islomiy davrning ilk asrlarida ham o‘z nufuzini saqlab qolganini tasdiqlaydi.

⁴ Foltz, Richard. Religions of the Silk Road: Spiritual Journey from the Past to the Present. – New York: Palgrave Macmillan, 2010. – P. 60-85

⁵ Савченко А. Археологические исследования христианского монастыря в Ургуте // Археология Узбекистана. №2. – Самарканд, 2012. – С. 45-58

Xristianlik omilining mintaqa taraqqiyotidagi eng muhim hissasi yozuv madaniyati va ta'lim bilan bog'liqdir. Suriy (estrangelo) yozuvi asosida shakllangan nestorian yozuvi mintaqadagi ko'chmanchi turkiy xalqlar orasida savodxonlikning yoyilishiga xizmat qildi. Tarixchi Bar Ebreyning qayd etishicha, 1007-yilda kerait qabilasining 200 mingdan ortiq vakili suvga cho'mgan va ular o'z yozuvlarida aynan nestorian alifbosidan foydalanganlar. Bu jarayon keyinchalik qadimgi uyg'ur yozuvining takomillashuviga va Markaziy Osiyo kantselyariya madaniyatining rivojlanishiga olib keldi. Shuningdek, xristian ulamolari Bag'doddagi "Baytul hikma" (830-yil, xalifa al-Ma'mun asos solgan) akademiyasida yunon tilidagi ilmiy merosni arab tiliga o'girish orqali Markaziy Osiyolik buyuk mutafakkirlar — al-Xorazmiy, al-Farg'oniy va Ibn Sinolarning ilmiy faoliyati uchun zamin hozirlaganlar⁶. Misol uchun, mashhur tabib va olim Ibn al-Xammar (X asr) o'zining tibbiy asarlari bilan Xorazmda Ma'mun akademiyasi shakllanishiga ulkan hissa qo'shgan xristian olimlaridan biri edi.

Markaziy Osiyo sivilizatsiyasida xristianlikning ahamiyati uning boshqa dinlar bilan o'zaro aloqasida ham namoyon bo'ladi. Zardushtiylik, buddaviylik va mahalliy e'tiqodlar bilan parallel mavjud bo'lgan xristianlik ko'pincha sinkretik shakllarda rivojlangan. Masalan, ayrim arxeologik topilmalarda xristian xochi bilan bir qatorda zardushtiylik ramzlari ham uchraydi. Bu esa diniy bag'rikenglik va madaniy integratsiyaning yuqori darajada bo'lganini ko'rsatadi. Tadqiqotlarga ko'ra, VI–VII asrlarda Markaziy Osiyo shaharlarida yashovchi aholining 10–15 foizi turli xristian jamoalariga mansub bo'lgan bo'lishi mumkin.

Siyosiy omillar ham xristianlikning rivojlanishida muhim rol o'ynagan. Sosoniylar davlati (III–VII asrlar) davrida xristianlar ba'zan bosim ostida bo'lgan bo'lsa-da, ular savdo va hunarmandchilikdagi roli tufayli to'liq ta'qib qilinmagan. Keyinchalik Turk xoqonligi davrida diniy bag'rikenglik siyosati tufayli xristianlik yanada keng tarqalish imkoniyatiga ega bo'lgan. Bu davrda turli din vakillari bir hududda tinch yashagan va o'zaro madaniy almashinuv jarayonlari kuchaygan.

VIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab esa Islomning Markaziy Osiyoga kirib kelishi bilan bog'liq yangi bosqich boshlandi. Arab xalifaligi tomonidan olib borilgan harbiy yurishlar va keyinchalik islom dinining keng tarqalishi natijasida xristianlik asta-sekin o'z mavqeini yo'qota boshladi. IX–X asrlarga kelib aholining katta qismi islom dinini qabul qildi⁷. Statistik baholarga ko'ra, IX asr oxiriga kelib xristianlar umumiy aholining taxminan 5 foizini tashkil etgan bo'lsa, XI asrga kelib bu ko'rsatkich 1 foizdan ham past darajaga tushib ketgan.

Shunga qaramay, xristianlik Markaziy Osiyo sivilizatsiyasida chuqur iz qoldirdi. Bu, ayniqsa, yozma madaniyat, san'at va me'morchilikda yaqqol namoyon bo'ladi. Sog'diy yozuvining rivojlanishi va diniy matnlarning tarjima qilinishi madaniy almashinuvning muhim ko'rsatkichidir. Shuningdek, xristianlik orqali Yevropa va Yaqin Sharq bilan intellektual

⁶ Никитин А.Б. Христианство в Центральной Азии (древность и средневековье) // Восточный Туркестан и Средняя Азия. – Москва: Наука, 1984. – С. 121-137

⁷ Hansen, Valerie. The Silk Road: A New History with Documents. – Oxford University Press, 2012. – P. 210-228

aloqalar mustahkamlangan. Bu jarayonlar Markaziy Osiyoning global sivilizatsiyadagi o‘rnini yanada mustahkamlagan.

XIII asrda mo‘g‘ullar davrida xristianlik qisqa muddatli jonlanish davrini boshdan kechirdi. Chingizxon va uning avlodlari davrida diniy bag‘rikenglik siyosati yuritilgan bo‘lib, ayrim mo‘g‘ul zodagonlari nestorianlikni qabul qilgan⁸. Biroq XIV asrga kelib siyosiy vaziyat o‘zgarishi va islomning mustahkamlanishi natijasida xristianlik deyarli yo‘qolib ketdi.

Markaziy Osiyoda xristianlikning taraqqiyoti islom dinining kirib kelishi bilan to‘xtab qolgani yo‘q, aksincha, yangi integratsiya bosqichiga o‘tdi. Somoniylar davrida (IX–X asrlar) Buxoro va Samarqandda xristian mitropoliyalari erkin faoliyat yuritgan. Abu Rayxon Beruniy o‘zining "Qadimiy xalqlardan qolgan yodgorliklar" asarida xristianlar taqvimi va bayramlarini batafsil bayon etar ekan, ularni mintaqa madaniyatining ajralmas qismi sifatida tilga oladi⁹. Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, mo‘g‘ullar istilosi arafasida (XIII asr boshi) mintaqada 20 dan ortiq yirik xristian yepiskopliklari mavjud bo‘lgan.

Xuloku xonning rafiqasi Doquz-xotun kabi nufuzli shaxslarning xristian bo‘lgani bu dinning siyosiy darajadagi ta’sirini ham ko‘rsatadi¹⁰. Biroq, XIV asr oxiriga kelib, Amir Temur saltanatining mustahkamlanishi va mintaqada islom dinining to‘laqonli davlat mafkurasiga aylanishi, shuningdek, Buyuk Ipak yo‘lining dengiz yo‘llariga ko‘chishi natijasida xristian jamoalari asta-sekin kamayib bordi.

Xulosa qilib aytganda, antik davrdan islomgacha bo‘lgan davrda xristianlik omili Markaziy Osiyo sivilizatsiyasini dunyo ilmi va madaniyati bilan bog‘lovchi intellektual ko‘prik vazifasini o‘tadi va mintaqamizning tarixiy tolerantlik qiyofasini shakllantirishda hal qiluvchi rol o‘ynadi.

Umuman olganda, Markaziy Osiyo sivilizatsiyasida xristianlik muhim integrativ va transformatsion omil sifatida namoyon bo‘lgan. U nafaqat diniy tizim sifatida, balki madaniy, ijtimoiy va intellektual rivojlanishning muhim komponenti sifatida ham faoliyat yuritgan. Aniq tarixiy dalillar, arxeologik topilmalar va yozma manbalar asosida aytish mumkinki, xristianlik Markaziy Osiyoda dinlararo integratsiya jarayonining ajralmas qismi bo‘lib, uning merosi bugungi kunda ham ilmiy tadqiqotlar uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

⁸ Мавлонов Ў. Марказий Осиё йўллари: шаклланиш ва ривожланиш bosqichlari. – Toshkent: Fan, 2008. – B. 145-160

⁹ Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – С. 190-205

¹⁰ O‘zbekiston tarixi. I jild: Eng qadimgi davrlardan XVI asrgacha. – Toshkent: Fan, 2017. – B. 435-450

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент: “O‘zbekiston”, 2021. – Б. 220-235.
2. Ртвеладзе Э.В. Цивилизации, государства, культуры Центральной Азии. – Ташкент: Университет, 2005.
3. Бартольд В.В. О христианстве в Туркестане в домонгольский период // Сочинения. Том II, часть 2. – Москва: Наука, 1964.
4. Al-Biruniy, Abu Rayhon. Qadimiy xalqlardan qolgan yodgorliklar. Tanlangan asarlar. I jild. – Toshkent: Fan, 1968.
5. Литвинский Б.А. Христианство в Средней Азии и Восточном Туркестане // Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. – Москва: Наука, 1992.
6. Foltz, Richard. Religions of the Silk Road: Spiritual Journey from the Past to the Present. – New York: Palgrave Macmillan, 2010.
7. Baumer, Christoph. The Church of the East: An Illustrated History of Assyrian Christianity. – London: I.B. Tauris, 2006.
8. Савченко А. Археологические исследования христианского монастыря в Ургуте // Археология Узбекистана. №2. – Самарканд, 2012.
9. Никитин А.Б. Христианство в Центральной Азии (древность и средневековье) // Восточный Туркестан и Средняя Азия. – Москва: Наука, 1984.
10. Hansen, Valerie. The Silk Road: A New History with Documents. – Oxford University Press, 2012.
11. Мавлонов Ў. Марказий Осиё йўллари: шаклланиш ва ривожланиш босқичлари. – Тошкент: Фан, 2008.
12. Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002
13. Staviskiy B.Ya. Sudba buddizma v Sredney Azii (po dannim arxeologii). – Moskva: Vostochnaya literatura, 1998.
14. O‘zbekiston tarixi. I jild: Eng qadimgi davrlardan XVI asrgacha. – Toshkent: Fan, 2017.